

KREŠIMIR FILIPEC

RANOKRŠĆANSKA CRKVA U LOBORU – MAJKA BOŽJA GORSKA, ORTODOKSNA ILI ARIJANSKA?

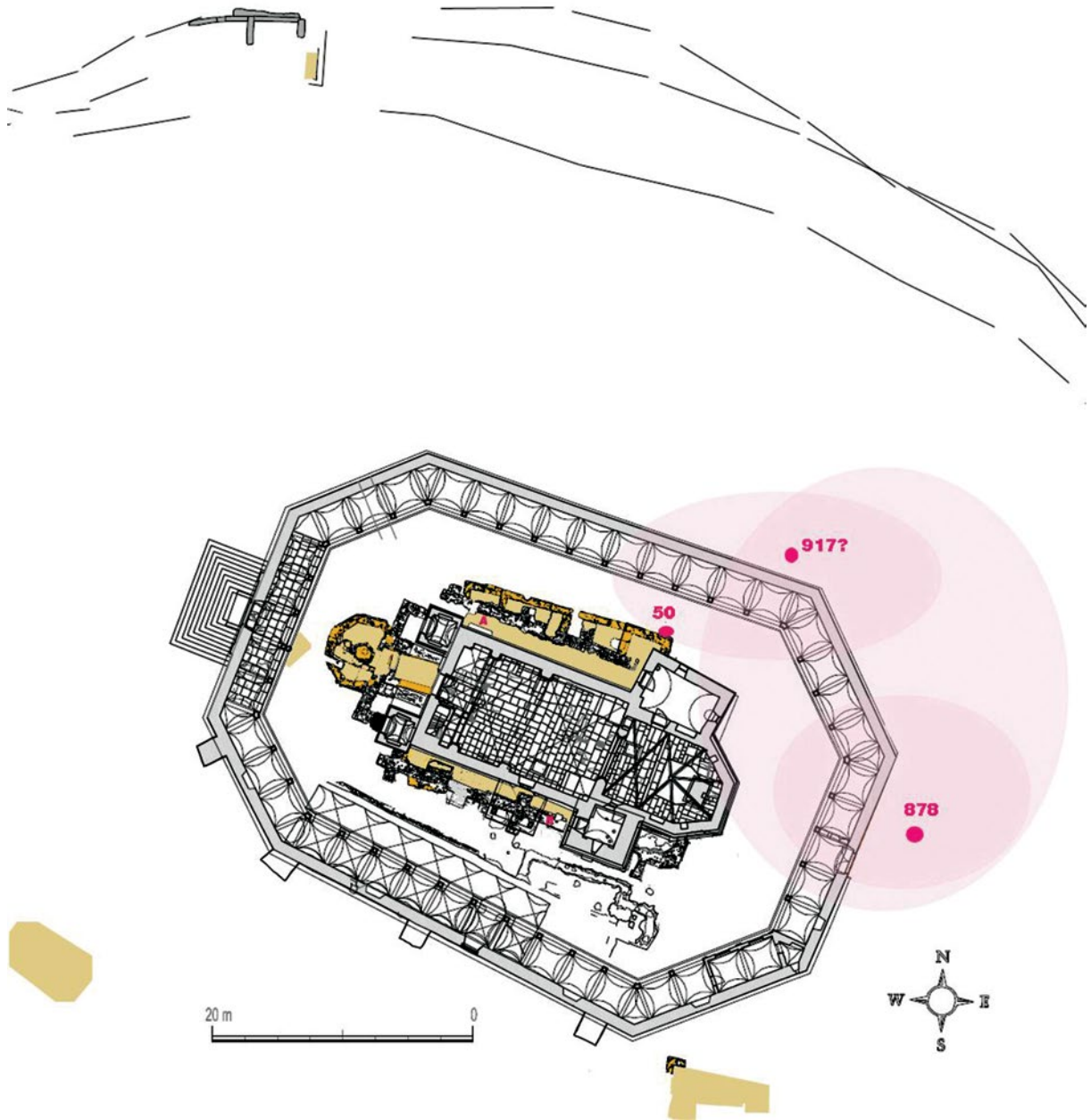
<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.19>

Ranokršćanska crkva u kasnoantičkom visinskom naselju u Loboru – Majka Božja Gorska sagrađena je u drugoj polovici 5. ili, što je vjerojatnije, početkom 6. stoljeća. Crkva je bila jednobrodna, imala je narteks te na sjevernoj strani prigradene različite prostorije. U nju se ulazilo kroz narteks i to kroz dva bočna ulaza. Ispred narteksa nalazio se hodnik s kojim je bila spojena s posebnom oktogonalnom zgradom krstionice. Dno heksagonalne pISCINE, unutar zgrade krstionice, obloženo je mramornim podnim pločama, a istim takvim pločama popločen je dio postojećeg gotičkog svetišta te nije isključeno da je i pod u ranokršćanskoj crkvi njima bio popločen. Od ostalog unutrašnjeg inventara crkve očuvana je jedna oltarna mramorna menza, kasnije postavljena u predromaničkoj crkvi. U štiti uokolo oktogonalne zgrade krstionice nađeni su dijelovi kipa božice Dijane. Uz crkvu je pronađeno nekoliko kasnoantičkih grobova te predmeti koji vrlo vjerojatno pripadaju istovremenim uništenim grobovima. Kasnoantičko groblje se nalazilo uz crkvu, unutar naselja, a predmeti pokazuju način pokopa najčešće povezan uz kulturu pokopa vremena velike seobe naroda, pa tako često s novim naseljenicima Germanima. Prema tome možda bi, prema grobovima, mogli pomisliti da je crkva korištena za potrebe Germana, Gota ili Langobarda. Tada bi bilo opravdano pomisliti da je ona arijanska. Nije također isključeno da je ortodoksna, jer oktogonalna zgrada krstionice svjedoči u prilog tezi da je to mjesto imalo značajnu okupljajuću ulogu u istočnom dijelu ptujske općine i rimske provincije Sredozemni Norik.

Ključne riječi: Lobar, ranokršćanska crkva, Germani, Romani, ortodoksni kršćani, arijanci

Prilikom zaštitnih arheoloških istraživanja kasnoantičkog visinskog naselja i utvrde u Loboru oko svetišta Majke Božje Gorske istraženi su kasnoantički grobovi uz ranokršćansku crkvu. Ranokršćanska crkva, dijelom istražena od 2002. do 2006. god., sagrađena je na najdominantnijem mjestu na gradini. Istražena je djelomično jer su kasnije iznad njena središnjeg dijela bile sagrađene predromanička (9. st.), romanička (12./13. st.) i postojeća gotička crkva (14./16. st.) s naknadnim dogradnjama i preuređenjima.¹ Prema dosadašnjim arheološkim istraživanjima, znamo da je ranokršćanska jednobrodna crkva s odvojenom zgradom krstionice imala narteks te sjeverno od broda prigradene različite prostorije. One nisu sve iz istog razdoblja, već su dograđivane u različitim periodima tako da postoje barem dvije glavne faze, uz naknadne dogradnje i prepravke. Najstarija je sjeveroistočna prostorija, najbliža postojećoj sakristiji smještenoj sa sjeverne strane postojeće crkve i najbliža svetištu ranokršćanske crkve. Nakon nje podignute su ostale prema predvorju. Sjeverni zid crkve s prigradenim prostorijama, od začelja do predvorja, dug je oko 17 m, širok je oko 60 cm, a otprilike isto toliko, oko 17 m, iznosi i širina narteksa. Izgled svetišta nije poznat.

¹ Filipec 2007, 411–422; Filipec 2010; Filipec 2013, 95–114.

Sl. 1 Svetište Majke Božje Gorske u Loboru s označenim položajem ranokršćanske crkve (žuto) i groblja uz crkvu (ružičasto). Označeni su u tekstu spomenuti grobovi 50, 878 i 917 te grobnica A i grob uz crkvu B (plan: K. Filipec)

Prilikom arheoloških istraživanja unutar spomenute sjeveroistočne prostorije pronađeno je najviše ulomaka tegula, što bi možda svjedočilo u prilog tomu da je ona bila njima prekrivena. U ostalim prostorijama tegule su pronađene u zanemarivom broju. Njezini su zidovi građeni kvalitetnije od zidova ostalih prostorija, vidljivo dograđenih nakon nje. Zidovi te prve prostorije, gledano od istoka prema zapadu, širi su i iznose između 63 i 65 cm. Zidovi ostalih dograđenih prostorija široki su jedva 60 cm, a najčešće od 56 do 58 cm (sl. 2). Ispod druge i treće prostorije registrirani su ostaci neke starije zgrade, a posebno su dobro vidljiva dva zatrpana, u stijenu ukopana, kanala

sazidana vrlo kvalitetno od kamena lomljenca s ožbukanom i lijepo uređenom unutrašnjošću (sl. 2). Zatrpani su prilikom podizanja novih prostorija vezanih uz ranokršćansku crkvu. U kanalu i oko njega pronađeno je dosta pepela i gara, što bi upućivalo na to da su one bile zahvaćene požarom. Sličan sloj s paležom, garom i naslagama pepela može se pratiti i na drugim pozicijama uz crkvu, ali i podalje od crkve. Taj sloj s tragovima paleži nije povezan s kasnijim slojem paljenja kojim je definitivno završila upotreba crkve, utvrde te cijelog naselja pred kraj 6. ili možda na početku 7. st (sl. 2, oznaka 3).² Taj drugi, kasniji, sloj paleži najbolje je vidljiv u zgradi ranokršćanske prostorije, na zidovima crkve popucanima od visoke temperature i pretvorenima u vapno, na obrambenom bedemu, ali također u i oko crkve u sloju koji se jasno odvajao od ovog spomenutog sloja. Između najrazličitijeg zbira predmeta u tome starijem sloju paleži nađena je kasnoantička strelica, što bi možda sugeriralo na vojni sukob, ili na nemire, uslijed kojeg je ta zgrada bila zapaljena, a bliža okolica popaljena. Strelica ima tri brida i podsjeća na kasnoantičke strelice 4. i 5. st. Spomenuti kanali, ako nisu vezani uz stariju građevnu fazu crkve, mogu pripadati nekoj starijoj kasnoantičkoj zgradi, mogućem hramu, kojem je mogao pripadati

Sl. 2 Arheološka istraživanja 2002. god. Ranokršćanska i predromanička crkva s označenim položajem groba 50 (1), grobnice u nartekusu (2) i crnim slojem s garom i pepelom iznad kanala za zagrijavanje (3) (foto: K. Filipec)

kip božice Dijane pronađen u šuti uz oktogonalnu zgradu krstionice.³ Slični, u zemlju ukopani i obzidani kanali, pronađeni su na mnogim lokalitetima pa tako i prilikom istraživanja kasnoantičkog naselja na Hemmabergu u Koruškoj.⁴ Oni se interpretiraju kao kanali za zagrijavanje. Možda je to bila namjena loborskih kanala, iako bi bilo logičnije, jer se nalaze između sjevernog zida crkve i brijega koji se uzdiže prema bedemu, da je riječ o kanalima za odvodnju slijevne vode. S južne strane crkve nisu zabilježeni slični kanali. Moguće da je tu riječ o kanalima vezanima uz neku stariju javnu zgradu ili hram koji je popaljen prije gradnje crkve. Slični kanali nisu pronađeni ispod ranokršćanskih crkava, već se vežu uz javne ili privatne zgrade. Narteks je sa sjeverne strane vjerojatno produžen u isto doba kad su prigradivane prostorije sa sjeverne strane, ako i on, cijeli, nije tek naknadno dodan kad su dograđivane navedene prostorije. Ispred nartekusa nalazio se

² Analizom pepela, uzetog s poda zgrade starokršćanske krstionice, C-14 metodom dobiven je kalibrirani datum 410. – 580. godina. Analiza je napravljena u laboratoriju Beta Analytic Inc., Miami, Florida; identifikacijski broj Beta-278096, nekalibrirani datum: 1570±40 BP.

³ Filipec 2013, 112, 115–116, bilješka 39.

⁴ Glaser 1991, 42–43.

hodnik s kojim je brod crkve bio spojen s oktogonálnom zgradom krstionice. Taj hodnik, odnosno dva zida koja spajaju crkvu s posebnom zgradom krstionice, također je kvalitetno građen, kao i sama zgrada krstionice. Spoj između hodnika i narteksa, odnosno broda crkve, nije otkriven tako da nije poznato je li taj hodnik sagrađen kad i narteks ili prije njega. Unutar oktogonalne zgrade (dimenzija otprilike 6 x 6 m) nalazila se heksagonalna *piscina*. Piscina je očuvana do razine poda zgrade krstionice, gdje je vidljivo da postoji proširenje sa zapadne strane. Dno piscine obloženo je mramornim podnim pločama, a istim takvim pločama popločen je dio postojećeg gotičkog svetišta crkve te nije isključeno da je i pod u ranokršćanskoj crkvi bio njima popločan, a prije nje i kasnoantička zgrada, hram.⁵ U zgradi krstionice ostala je također djelomično sačuvana originalna betonska podnica, stepenica načinjena također od mramora i kameni prag od vapnenca s vidljivim utorima za vrata i tragovima korištenja, prema hodniku. Voda se ispuštala iz piscine kanalicem koji je vodu odvodio prema zapadnoj vanjskoj strani.

Od unutrašnjeg inventara ranokršćanske crkve očuvana je oltarna mramorna menza koja je kasnije vjerojatno bila postavljena i u predromaničkoj crkvi te više ulomaka prozorskih tranzena uz veliku količinu mramorne arhitektonske plastike. Uz to, pronađeni su i različiti drugi arhitektonski elementi, najčešće izrađeni od spolija dobivenih rušenjem antičke nekropole. U šuti uokolo oktogonalne zgrade krstionice i s južne strane crkve, na tri mjesta, pronađen je vrlo rustikalni kip božice Dijane ili, kako je to ranije bilo pisano, a što se sada čini neispravno, Velike Majke (*Magna mater*) klesan od mramora, razbijen i bačen kod njene gradnje. Rustikalni kip božice svjedoči o tome da je mramor, prvotno korišten kod podizanja monumentalnih nadgrobnih spomenika za nekropolu u podnožju, izrezan i ponovno korišten i kod podizanja pretkršćanskog svetišta u kasnoj antici, ako taj kip nije stajao na nekoj od monumentalnih grobnica, ali ga iz nekog razloga nisu željeli ugraditi u zid ranokršćanske crkve.⁶ Svi komadi skulpture i druge arhitektonske plastike predromaničke crkve isklesani su od mramora, a samo poneki od vapnenca, a na nekima od njih vide se očuvani antički ornamenti ili građevni elementi.

Uokolo crkve nalazilo se naselje i groblje. Naselje sa kućama nalazilo se otprilike tamo gdje su i danas kuće suvremenog loborskog zaselka Horvati, dok se crkva zajedno s obrambenom arhitekturom nalazila na izdvojenom još u latenu, poput burga, oblikovanom dijelu gradine. Ona je, naime, već tada bila podijeljena na grad i podgrađe. Tako oblikovani prostor vidljiv je do danas, ali je već vrlo vjerojatno u kasnoj antici nivelirana ta razlika južno od crkve. Ispred pročelja crkve, nedaleko od oktogonalne zgrade krstionice, pronađeni su ostaci kasnoantičke drvene zgrade i to podignute relativno vrlo blizu krstionici. U tome dijelu očito nisu bili mogući pokopi. Uz južnu stranu crkve, u zoni arheološkog iskopa, također nisu registrirane veće stambene zgrade i vjerojatno ih nije ni bilo. To može biti posljedica kasnijih devastacija, prije svega, uslijed višestoljetnih kontinuiranih pokopa na istoj poziciji. No vrlo vjerojatno, u toj zoni nije bilo većih drvenih zgrada, možda tek nadstrešnica o čijim bi ostacima svjedočile rupe od stupova u antičkom sloju. Ruševine zidane zgrade registrane su prilikom podizanja moderne kuće sa južne strane lokaliteta, oko 25 m udaljene od crkve. Uz nju je i na jugozapadnoj strani također dijelom istražena jedna zidana zgrada sagrađena od kamena lomljenca s kutovima podignutima od spolija (na sl. 1 sklop zgrada SZ od crkve, uz bedem). Ona ima identičnu orijentaciju kao ranokršćanska crkva, građena je slično kao ona, a pod u njenoj unutrašnjosti podignut je na identičan način kao onaj u oktogonalnoj zgradi krstionice te u brodu ranokršćanske crkve. Iznad nabijenog sloja većeg i manjeg

⁵ Filipec 2013, 95–144 (općenito o antičkim spolijima); Filipec 2018, 347, sl. 2. 1.

⁶ Filipec 2013, 112–113.

kamena lomljenca prevučen je tanki sloj betona. Nije isključeno da je riječ o još jednoj crkvi ili o prvom redu zgrada do ranokršćanske crkve. Istraženi dio lokaliteta ne pruža nam više podataka o namjeni te dijelom istražene zgrade, već govori o tome da je ona morala biti u funkciji kad i crkva s krstionicom. Ona se nalazi na samom rubu gornjeg, ranije spomenutog, u latensko doba izdvojenog položaja. Prostor sjeverno i sjeveroistočno od crkve također nije bio izgrađen, već je i tu postojao „prazan“ prostor. Taj prostor, između postojećeg sakralnog zdanja i bedema koji je za stanovanje zadnji puta intenzivno bio korišten u starijem željeznom dobu, kao i istočni pristupni put do crkve kojim se ulazilo iz podgrađa u izdvojeni gornji dio utvrde, korišten je i kao groblje. Ostaci zgrada i sloja s ostacima ruševina nekih zidanih zgrada s puno tegula u šuti pronađeni su više prema sjevernom bedemu. Prostor između sjevernog bedema i crkve bio je prolazan.

Groblje se moglo razviti na točno definiranom dijelu gradine i kasnonatičkog naselja, sjeverno od crkve prema bedemu, istočno od crkve uz pristupnu cestu te južno od crkve do prvih zgrada (sl. 1). Općenito pozicioniranje groblja unutar naselja jest tekovina kasne antike, a najbliža analogija takvoj situaciji može se naći u regionalnom središtu Ptuju, s kojim je ovaj dio Panonije prešao u Norik.⁷ U Vranju pri Sevnici također je pozicionirano groblje uz crkve unutar gradine i još jedno izvan gradine.⁸ Nije poznato je li u Loboru postojalo neko groblje izvan gradine. Na antičkoj nekropoli u podnožju, uz potok Rieku registrirani su samo ostaci spaljenih pokojnika položeni u jame (2. – 4. st.).

Unutar kasnoantičkog naselja u Loboru kasnoantičke grobnice i grobovi su registrirani na više pozicija i to unutar narteksa (ζ), uz sjevernu, zapadnu i južnu stranu crkve (sl. 1). U arheološkim istraživanjima 2002. god. otkrivena je presvođena grobnica u predvorju predromaničke crkve (sl. 1, oznaka A; sl. 2. 2). Nije isključeno da je ona prvotno bila sagrađena još u kasnoj antici unutar ranokršćanskog narteksa te da je nakon podizanja predromaničke crkve ponovno iskorištena. Muškarac koji je bio u nju položen nesumnjivo pripada kasnijem vremenu, 9. ili 10. st. i u grobnicu je smješten nakon izgradnje predromaničke crkve i novog predvorja koje se preklapa sa starim predvorjem.⁹ Grobnica je oštećivana prilikom kasnijih pokopa više puta, a zadnji puta u nju je položen pokojnik krajem 18. st., o čemu je, do nedavno, svjedočio podignuti nadgrobni spomenik. Prilikom pražnjenja grobnice, čiji je donji dio izdubljen u stijeni, pronađen je perforirani glineni pločasti pršljen. Slični su pronađeni na više mjesta u različitim slojevima te vjerojatno pripadaju kasnom brončanom dobu. Može li se taj pršljen povezati s grobnicom ili sa žitkom dobro pročišćenom glinom, kojom je vezano kamenje grobnice, teško je reći. On je mogao doći u grobnicu prilikom njenog podizanja, zajedno s glinom prilikom iskopa, jer su zidovi, uključujući „na nož“ izgrađeni svod grobnice, bili povezani glinom, a ne mortom. Isto tako, taj pršljen mogao je biti u inventaru prvotnog groba, za kojeg je grobnica podignuta, a čiji kostur nije očuvan. Slično su povezani kameni u temelju zgrade koja se nalazila bliže postojećoj crkvenoj kući (14. – 20. st.) u sjevernom dijelu lokaliteta. Pronađena zgrada mlađa je od grobova koji se nalaze uokolo nje, a datiraju od 11. do 13. st.

S južne strane crkve, vrlo blizu stepeništa koje je sagrađeno ispred ulaza u predromaničku crkvu, istražena je grobnica čije su stranice zapunjene velikom količinom morta (sl. 1, B). Stepenište je podignuto nakon grobnice, stoga se ono može povezati uz ranokršćansku crkvu čiji je zid u ovome

⁷ Ciglencečki 1993, 505–520.

⁸ Ulbert 1979, 695–725; Bolta 1981.

⁹ Hincak *et al.* 2016, 155–164.

dijelu preslojen predromaničkim. To je jedini takav tip pokopa na lokalitetu koji nije poznat niti u puno kasnijem vremenu. Nedaleko od te pozicije, također s južne strane crkve, ali bliže predvorju pronađeni su, u iskopu uz predromanički zid, kasnoantički predmeti, među njima brončana i srebrna predica. Najrazličitiji kasnoantički predmeti nađeni su u slojevima s grobovima koji datiraju od 9. pa sve do 19. st. Pronađene su tipološki različite kopče i pređice, nekoliko stilus igala te različiti drugi željezni, brončani i olovni predmeti, uz mnoštvo kasnoantičkog novca, ali i najrazličitijih perli. Pronađene su također strelice, noževi, kao i različito oruđe te uporabni predmeti. Dio njih može se povezati uz ljude koji su koristili crkvu i živjeli u naselju i utvrdi, ali jedan dio nesumnjivo pripada uništenim grobovima. Južna i zapadna osunčana strana crkve bila je najatraktivniji dio groblja u kasnije doba, stoga su tu najčešća oštećenja. Poseban problem predstavljaju groblja bez nalaza, a upravo je to glavna karakteristika pokopa uz ovu crkvu ne samo u kasnoj antici, već i u kasnije doba, posebno nakon izgradnje predromaničke crkve u 9. i 10. st. Upravo se ta dva sloja grobova najčešće preklapaju pa je ponekad vrlo teško reći pripada li grob bez nalaza kasnoj antici (5. – 6. st.) i vremenu funkcioniranja ranokršćanske crkve ili groblju 9. i 10. st. kad je već bila podignuta drvena i/ili predromanička crkva. Karakteristika Romana, ali i drugog novodoseljenog kasnoantičkog stanovništva od konca 5. i u 6. st., mali je broj priloga u grobovima. To se ponajviše može vidjeti na slovenskim i austrijskim grobljima istoga vremena. Pokušaj da se grobovi bez predmeta datiraju uz pomoć metode C-14 pokazala se neuspješnom, vjerojatno zbog velike kontaminiranosti prostora kao i čestih pokopa i prekopavanja na istoj poziciji.

Također, iste te 2002. god. prigodom arheoloških istraživanja sa sjeverne strane postojeće crkve na vrlo maloj dubini, odmah ispod humusa, uza zid spomenute najsjevernije prostorije, sa sjeverne strane ranokršćanske crkve pronađen je grob 50 s predmetima (sl. 1; sl. 2, 1; sl. 3). Grob je iskopan tik uza zid ranije spomenute najstarije prigradene prostorije, gledano od istoka prema zapadu, te ima istu orijentaciju (Z – I) kao temelj zida. U grobu su pronađeni dijelovi pojasne garniture koja se sastoji od brončane pređice za zakapčanje s naglašenom bazom trna na kojem su vidljivi ostaci željeza, možda željeznog okova. U tor-

Sl. 3 Grob 50 – brončana pređica s ostacima željeznog okova
(foto: K. Filipec)

bici obješenoj na pojasu, s malom željeznom kopčom, nalazilo se željezno kresivo, željezni upotrebnii predmet te četiri mikrolita. Uz pojas bila je još jedna brončana četvrtasta pređica, nekoliko brončanih limića i željezni čavao, a uz pojas je pronađen i mali željezni nožić. Na desnom stopalu pronađena je mala brončana pređica. Uz to nađena je još jedna brončana četvrtasta pređica na pojasu te još jedna željezna pređica ispod kralježnice. Predmeti iz navedenog groba mogu se datirati u prvu trećinu 6. st. Ako se uzmu u obzir prilike koje su vladale u tom dijelu Norika pred kraj prve trećine 6. st., tada bi se on mogao povezati s krajem gotske vladavine u ovome dijelu Norika. Je li riječ o pokopu vezanom uz Gote ili Alamane ili pak uz domaće stanovništvo – Romane, vrlo je teško zaključiti. Pokopi u svakodnevnoj nošnji karakteristika su i jednih i drugih. Na grobljima 6. st. većinom se nalaze grobovi bez predmeta, a u grobljima nema metalnih niti bilo kakvih drugih predmeta. Kad se ipak nađe predmet u grobu, moguće je pomisliti da je ipak riječ o ljudima drugačije tradicije. No, problem je definirati tradiciju ljudi koji dolaze, primjerice, u Lobor, razlikovati te ljude od drugih starih Romana, koji su došli u tu zatvorenu panonsko-noričku zajednicu, a onda identificirati i nove ljude koji su možda došli iz daleka i nisu Romani, ali su već toliko dugo na njihovu teritoriju da je dio njih mogao promijeniti nošnju i modni izričaj. Ništa od onog što se nalazi u grobu nije karakteristika samo jednog etnika, tako i nošenje torbice na pojasu može biti samo ukras, možda vezan i uz stalež. Mjesto pokopa uza zid crkve svjedoči o tome. Svi predmeti pronađeni u grobu 50 pripadaju kasnoj antici i datiraju se od kraja 5. do najkasnije sredine 6. st.

Istom periodu pripadaju još barem dva groba: jedan, većim dijelom uništen, grob 878, pronađen je istočnije od crkve, u pravcu prilaznog puta. U njemu je bila mala brončana četvrtasta pređica. Drugi grob nalazi se sjevernije, desetak metara udaljen, od spomenutog groba 50. Posve je uništen kasnijim višestrukim pokopima od 11. do 14. st. Uz kosti pronađene u raci, naknadno u razvijenom srednjem vijeku iskopanog groba 917, pronađena je S-fibula (sl. 1; sl. 4). Takvoj fibuli analogije se mogu naći diljem zapadnog dijela Panonske nizine, a posebno su česte u južnoalpskom prostoru, upravo na visinskim utvrdama kakva je i ova. Nositelji tih fibula mogu biti Romani kao i Germani, u ovim krajevima gotski saveznici Alamani ili možda Langobardi. S-fibula pripada vrlo čestom tipu Várpalota – Vinkovci i datira se, između ostalog, na temelju arheoloških slojeva pete crkve ovdje spominjanog Hemmaberga, u kraj 5. i u prvu trećinu 6. st.¹⁰ To odgovara poziciji i loborskog uništenog groba uz crkvu. O tom tipu fibule puno je pisano te je zanimljivo da se u alpskom prostoru pripisuje kako Romanima, tako i Alamanima koji su taj nakit vjerojatno preuzeli od Langobarda, a u istočnim dijelovima Panonije najčešće samo Langobardima. Taj tip nošen je upravo u turbulentnim vremenima

Sl. 4 S-fibula iz zasipa groba 917 (foto: K. Filipec)

¹⁰ Ladstätter 2000, 178, T. 23: 11.

smjene vlasti od alpskih do panonskih prostora uslijed justinijanove rekonkviste. To je vrijeme kada utvrdu drži gotska posada, to je vrijeme kada je ova crkva podignuta.

Starija javna zgrada ili hram, i razbijeni kip božice Dijane, na poziciji na kojoj je nađena urna iz kasnog brončanog doba i velika latenska, odnosno ranorimskodobna zgrada iz 1. st. koja prestaje funkcionirati već onda kad je naselje s latenske gradine preseljeno u ravnicu, svjedoči o značajnom kulturnom mjestu. Na tom kulturnom mjestu, možda nakon spomenutog požara o kojem svjedoči sloj paleži s garom, podignuta je ranokršćanska crkva. To nije položaj podesan za stanovanje zbog velike izloženosti vjetru te je ono od prapovijesnih vremena bilo rezervirano kao kultno mjesto – za hram i u ranije doba za groblje. Možda je zbog toga uslijed kristijanizacije zauzet upravo taj položaj, razbijen stariji kip i podignuta nova sakralna zgrada. Osim spomenute zgrade pozicionirane s njene jugoistočne strane, nije bilo drugog boljeg mjesta za podizanje crkve. To se moglo dogoditi tek krajem 5. ili početkom 6. st., odnosno najkasnije do vremena kad su uz nju položeni grobovi. Njihova datacija u prvu trećinu 6. st. upućuje na kraj gotske vladavine ili na vrijeme koje je uslijedilo nakon justinijanove rekonkviste. Oktogonalna zgrada krstionice može naći paralelu u sličnim sjevernotalijanskim i noričkim crkvama. Crkva nije sagrađena u jednom mahu, njoj su sa sjeverne strane dograđivane prostorije, a središnji dio još nije istražen. U tome smislu, može se datacija najstarije zgrade teoretski pomaknuti unaprijed, ali razbijeni kip Dijane u šuti svjedoči da je još u 6. st. trajao obračun sa starom religijom. U ovome zatvorenom svijetu, zaklonjenom gorama i izvan glavnih magistralnih prometnica, s jakom starom tradicijom, koji nije bio jače oštećen u vrtlogu seobe naroda od 4. do 6. st., očekuje se stanovništvo duboko vezano uz starije religije. Unatoč često spominjanim povijesnim izvorima i pojavi relativno velikog broja crkava i predmeta s kršćanskim motivima, čini se da kristijanizacija nije posve završila, da je ona, ako je i provedena, izvršena površno te da još krajem 5. st. ili čak i kasnije moramo očekivati one koji su ostali vjerni starijim vjerovanjima. Tek na okretu 5. i u 6. st., s uspostavom gotske vladavine, očito se stvari stubokom mjenjaju. Gradnja posebne zgrade krstionice upućuje na okupljajuću ulogu ovoga mjesta za širu zajednicu. Ta zajednica vezana je uz ptujski ager, stoga je za očekivati da je ta akcija vezana i uz postojanje ptujske biskupije. Stoga teza da je ovdje mogao stolovati ptujski biskup također nije isključena. O vremenu gradnje crkve i elementima koji govore u prilog vremenu gradnje crkve više će biti govora na drugom mjestu. Ono što je zanimljivo kod ovog položaja jest to da se oko crkve nalazi groblje, pa i s elementima koje bi se moglo povezati s domaćim ljudima i s ljudima strane tradicije. To ne moraju biti isključivo Germani, već i Romani iz drugih dijelova zemlje. Svima je zajedničko jedno, a to je da svoje mrtve unose unutar naselja te grobove pozicioniraju oko crkve. Sličnih pa i bliskih primjera imamo više. Pokopi unutar kasnoantičkog naselja i utvrde postaju sve češći. Čini se da je zasad najbliži primjer Kuzelin, a primjera pokopa unutar naselja i možda oko crkve također imamo u središnjem mjestu ovog dijela Carstva na Grajskom griču u Ptuju.¹¹ Prema hipotetičkom broju neidentificiranih grobova, čini se da se tu većinom pokapaju Romani, oni koji su prihvatili njihovu kulturu pokopa kao i oni koji su iz svoje prapostojbine donijeli kulturu neunošenja metalnih predmeta u grobove, kao što je slučaj s pojedinim gotskim zajednicama.

Nameće se pitanje vezano uz ljude koji podižu crkvu. Naime, čini se da je crkva izgrađena uz demonstraciju i razbijanje starih kipova. To se dogodilo na kraju 5. i početkom 6. st. kad je ranokr-

¹¹ Sokol 1986, 112, sl. 79; Klemenc 1950; Korošec 1972, 14–16; Jevremov *et al.* 1993, 228–229; Ciglencečki 1993, 505–520. Ptujaska situacija nije baš najasnija, kao što su i upitne predočene faze vezane uz kasnoantičko i ranosrednjovjekovno doba.

šćanska crkva sagrađena, a vjerojatno u požaru stradala starija zgrada. Je li to možda vezano uz "nasilnu" kristijanizaciju? Možda ipak o zauzimanju najbolje pozicije, jer je moguće da je neka druga crkva postojala na lokalitetu, ali ona je morala biti među kućama u naselju i na manje dominantnom mjestu. Tada bi se moglo govoriti o dvije crkve, jedna bi mogla biti ortodoksna, a druga arijanska. To nije neuobičajena situacija, već je dobro poznata i često raspravljena u literaturi koja obrađuje i talijanske, noričke i recijske lokalitete, a poznata je bila i kod pitanja određivanja pojedinih crkava u Saloni u Dalmaciji. Planski izgrađena posebna zgrada krstionice imala je ulogu pokrstiti veći broj ljudi. Čini se da je ona građena da se dovrši kristijanizacija o kojoj nemamo baš puno informacija. Ne znamo ni tko je i kada provodi, ni kad je izvedena i završena te jesu li stanovnici i njihovi duhovnici pripadali ortodoksnim ili arijanskim uvjerenjima. Grobovi uz crkvu, bilo romanski ili germanski, ako se i pokažu da ne pripadaju domicilnom stanovništvu, mogu svjedočiti o praksi kako jednih, tako i drugih. Grobovi unutar naselja pokazuju trendove kasne antike, ali predmeti u grobovima, kao što su dijelovi nošnje, možda bi se mogli povezati uz tradiciju ljudi koji su više vezani uz arijanstvo. Dakle, mogli bi to biti Germani, Alamani, Goti koji češće unose predmete u grobove i arijanci su, ili pak Romani s njima u svezi i oni kojih je bilo podosta u 6. st. u ovim krajevima. Arijanstvo je postojalo u Noriku.¹² Naslov rada potencira pitanje je li crkva s odvojenom zgradom krstionice u Loboru bila arijanska ili ortodoksna. Ono se može sažeti na potpitanje tko je i kako prvi pokrstio domaće stanovništvo južnog dijela ptujskog agera. Zatim, jesu li oni koji su bili nositelji te nove vjere svoje mrtve položili u crkvi i oko nje. Ono što se čini moguće jest to da je crkva napravljena u vrijeme gotske vladavine nad Norikom i Panonijom (493. – 536. god.) te da je napravljena na mjestu koje je ranije bilo rezervirano za drugu građevinu. Nije pak isključeno da podizanje crkve uopće nema veze s tim procesima vezanima uz kristijanizaciju, već se ona gradi da bi se tu smjestio ptujski biskup.¹³ To je najzaklonjeniji dio njegove biskupije u kojem se mogao osjećati sigurno, ali ne izolirano jer je naselje smješteno na prometnici kojom se najbrže stiže iz Ptuja u Sisak i dalje u pravcu Dalmacije. Potrebno je ipak napomenuti, ako se gradi novo ili privremeno sjedište biskupije, da se ono gradi u provinciji, među ljudima koji su i dalje održavali jaku vezu sa starim religijama pa tu, vjerojatno, možemo govoriti o "paganima", tj. paganima i kršćanima.

Na kraju, valja napomenuti da na naslovno pitanje ne možemo odgovoriti iz jednostavnog razloga. I dalje premalo poznajemo procese kristijanizacije ovog dijela Rimskog Carstva te vrlo malo znamo o ljudima koji su tu živjeli, a još manje o onima koji su došli u ove krajeve. Zaključno možemo reći da je Lobar imao okupljajuću ulogu koncem 5. i u 6. st., da je u njemu sagrađena crkva s krstionicom i da su stanovnici bili odiozni prema starim kipovima početkom 6. st. Svoje su mrtve polagali unutar naselja koje je spaljeno u vrijeme slavenskog zauzimanja zemlje krajem 6. ili početkom 7. st.

¹² Glaser 1996, 83–100; Bierbrauer 205–226.

¹³ Slično pitanje postavljeno je i za Hemmaberg, je li tamo stolovao biskup Virunuma: Glaser 2004, 88–89; Glaser 2004a, 74.

LITERATURA

- Bierbrauer 1998 V. Bierbrauer, „Arianische Kirchen in Noricum mediterraneum und Raetia II“, *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 63, München 1998, 205–226.
- Bolta 1981 L. Bolta, *Rifnik pri Šentjurju. Poznoantična naselbina in grobišče*, Katalogi in monografije 19, Ljubljana 1981.
- Ciglencečki 1993 S. Ciglencečki, „Arheološki sledovi zatona antične Petovione“, u: B. Lamut (ur.), *Ptujski arheološki zbornik ob 100-letnici muzeja in Muzejskega društva*, Ptuj 1993, 505–520.
- Filipec 2007 K. Filipec, „10 Jahre archäologischer Grabung in Lobar (1998. – 2007.)“, *Hortus artium medievalium* 13, Zagreb 2007, 411–422.
- Filipec 2010 K. Filipec, *Arheološko – povijesni vodič po svetištu Majke Božje Gorske u Loboru*, II. izd., Zagreb 2010.
- Filipec 2013 K. Filipec, „Antički nadgrobni spomenici Lobora – prilog poznavanju antičke skulpture panonsko-noričkog žiteljstva i njegove sredine“, *Arheološki radovi i rasprave* 17, Zagreb 2013, 95–144.
- Filipec 2018 K. Filipec, „Zwei Kirchen aus dem 9. Jahrhundert in Lobar und ihr Inventar“, *Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae* 35–36, Budapest 2018, 345–362.
- Glaser 1991 F. Glaser, *Das frühchristliche Pilgerheiligtum auf dem Hemmaberg*, Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, Klagenfurt 1991.
- Glaser 1996 F. Glaser, „Kirchenbau und Gotenherrschaft. Auf den Spuren des Arianismus in Binnennorikum und Rätien II“, *Der Schlern* 70, 1996, 83–100.
- Glaser 2004 F. Glaser, „Christentum zur Ostgotenzeit in Noricum (493-536). Die Kirchen auf dem Hemmaberg und das Gräberfeld im Tal“, *Mitteilungen zur Christlichen Archäologie* 10, Wien 2004, 80–101.
- Glaser 2004a F. Glaser, „Die Ausgrabungen im Gräberfeld der Ostgotenzeit (493. – 536.)“, *Rudolfinum, Jahrbuch des Landesmuseums für Kärnten* 2003, Klagenfurt 2004, 69–78.
- Hincak *et. al.* 2016 Z. Hincak – K. Filipec – P. Iacumin – F. Cavalli – D. Mihelić – V. Jeleč – A. Korišić, „Rekonstrukcija života nepoznatog čovjeka – interdisciplinarni pristup“, *Acta Medica Croatica* 70, Zagreb 2016, 155–164.
- Jevremov *et al.* 1993 B. Jevremov – M. Tomanič Jevremov – S. Ciglencečki, „Poznorimsko grobišče na Ptujskem gradu“, *Arheološki vestnik* 44, Ljubljana 1993, 223–233.
- Klemenc 1950 J. Klemenc, *Ptujski grad v kasni antiki*, SAZU Dela 4, Ljubljana 1950.
- Korošec 1972 P. Korišec, „Zgodnj srednjeveška nekropola na Ptujskem gradu“, *Zgodovinski časopis* 26, Ljubljana 1972, 13–31.
- Ladstätter 2000 S. Ladstätter, *Die materielle Kultur der Spätantike in den Ostalpen. Eine Fallstudie am Beispiel der westlichen Doppelkirche auf dem Hemmaberg*, *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission* 35, Wien 2000.

- Sokol 1986 V. Sokol, „Donja Glavnica – Kuzelin, Sesvete“, u: *40 godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, katalog izložbe, Bjelovar – Koprivnica 1986, 112–114.
- Ulbert 1979 T. Ulbert, „Vranje bei Sevnica. Siedlungsgeschichtliche Untersuchungen“, *Arheološki vestnik* 30, Ljubljana 1979, 695–725.

KREŠIMIR FILIPEC

EARLY CHRISTIAN CHURCH IN LOBOR – OUR LADY OF THE MOUNTAIN, ORTHODOX OR ARIAN?

A Late Antique hillfort with an early Christian pilgrimage church of Our Lady of the Mountain in Lobor was built either during the second half of the 5th century or, much more likely, during the 6th century. It was a single-nave church with narthex and various rooms annexed to it on the north side. The church was entered through the two side entrances in the narthex. In front of the narthex there was a hallway connected to the octagonal baptistery building. Inside the octagonal baptistery there was a hexagonal *piscina*. The bottom of the *piscina* is fitted with marble floor tiles; since part of the existing Gothic shrine is also paved with marble floor tiles, it is not excluded that the floor in the early Christian church was also paved with the same kind of tiles. From the church's interior inventory, one can find a marble altar mensa, which was only later placed in the pre-Romanesque church. A very rustically shaped parts of the statue of the goddess Diana were found in the rubble around the octagonal building. Next to the church, several Late Antique graves were discovered with their inventory. Late Antique graveyard surrounded the church inside of the settlement. Inventory of the graves indicate the connections with the Migration Period, especially Germanic people. Therefore, we could conclude that the church was in use by Germans, Goths or Lombards. In that case it would be reasonable to think that it was an Arian church. However, we could also not exclude the possibility that the church was Orthodox, either. Octagonal baptistery supports the theory that this place had a significant role in the eastern part of the Poetovio region and the Roman province of Noricum.

Keywords: *Lobor, early Christian church, Germans, Romans, Orthodox Christians, Arians*

